

BEZBEDNOSNO-OBAVESTAJNE MERE NA KOZARI  
1941 \_ 1945.

Komunisti Kozare su svoja iskustva stečena u ilegalnom radu na planu budnosti i konspiracije od prvih dana ustanka veoma uspešno preneli na sve subjekte NOP-a i na narod, što će plodotvorno delovati na sistem bezbednosti NOP-a Kozare tokom celog rata. Još u pripremama ustanka i njegovom toku uspešno su se obračunali sa pojavama četništva »čišćenjem ustaničkih jedinica« i likvidacijom »ustaških doušnika i saradnika... koji su se počeli pojavljivati među seljacima, tu i tamo ... svega nekolicina, u desetak sela ...«

Najveća zasluga i uspeh komunista Kozare je upravo u tome, što su od prvog dana insistirali na stvaranju bratstva i jedinstva Srba, Muslimana i Hrvata, što je bila osnovna zaloga jedinstva NOP-a, njegovih oružanih snaga, pa i bezbednosti teritorije Kozare.

I

Nastanak prvih slobodnih teritorija u Jugoslaviji bio je raznovrstan i specifičan. U Srbiji, na primer, taj proces je tekao tako, što su najpre, od najsvesnijih boraca — pretežno komunista i skojevaca, formirani manji partizanski odredi, bez oslonca na slobodnu teritoriju. Ovi su odredi, prvim likvidacijama policijskih, žandarmerijskih stanica i opštinskih uprava, postepeno stvarali prva slobodna područja. Nastankom ovih teritorija, kao startnih baza, ostvarivana su dva usko povezana procesa: postepeno širenje slobodne teritorije a s tim u vezi i narastanje partizanskih odreda. Međutim, na Kozari<sup>2</sup> i u ostalom delu Boasanske krajine, Baniji, Lici i Crnoj Gori, slobodne teritorije su nastale putem masovnih narodnih ustanaka. Kada je ustanak dolazio u teškoće, na ovim teritorijama su se postepeno formirale partizanske jedinice, čete i bataljoni. Treba istaći, te poteškoće nisu zahvatile ustaničku Kozaru, za razliku od drugih ustaničkih žarišta Jugoslavije u to vreme (1941/1942), što je svakako zasluga komunista i revolucionarnih snaga u stvaranju široke platforme okupljanja masa u borbi protiv okupatora i kontrarevolucije.

Ove specifičnosti nastanka i slobodnih teritorija ističemo zbog toga, jer su one uticale na oblike, sredstva, mere i način zaštite i organizacije sistema bezbednosti.

Nemačke okupatore (u čijem se okupacionom delu nalazila Kozara) kao i ustašku vlast najviše je zabrinjavao snažan razvoj NOP-a na ovom području. Ovo zbog toga što je slobodna teritorija Kozare, pored ekonomskog, saobraćajnog, operativnog i drugog značaja, predstavljala izvor ljudstva i materijalnih sredstava za popunu i snabdevanje partizanskih jedinica, polazna osnovica za dalja izvođenja ofanzivnih dejstava na okupatora i kvislinge u okolini i neop-

1) Boško Siljegović: »Pripremanje ustanka u dubičkim selima«. Ratna sećanja aktivista Jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Kultura, Beograd, 1961, knj. I, str. 348-353 (u daljem tekstu Ratna sećanja).

2) Teritoriju Kozare činila su područja bivših srezova: prijedorskog, bosanskodubičkog, bosanskogradskog, veći deo bosanskonovskog i deo banjalučkog (opština Ivanjska); Vidi M. Pekić i D. Čurguz: Bitka na Kozari, Prijedor, 1968. (str. 27).

hoda uslov za rukovođenje oružanom borbom. Kozara je istovremeno zatvarala tri vrlo značajna pravca: dolinu Une, Save i Vrbasa i mogla je uspešnim dejstvima partizanskih jedinica da stalno onemogućava saobraćaj i dejstva ovim pravcima. Na području Kozare, izuzev kraćeg perioda za vreme ofanzive, celo vreme vršena je obuka i reorganizacija partizanskih jedinica<sup>3)</sup>, tako da je to bila i značajna baza za izgradnju mreže narodnooslobodilačkih odbora i vojnopozadinskih organa na njoj. Osim toga, slobodna teritorija Kozare predstavljala je veliki moralni faktor i politički značaj za narod i borbe, tako da je njeno postojanje delovalo, zapravo zračilo slobodarski i uticalo na razgaranje ustanka i revolucije u susednim područjima oko Kozare.

Pored navedenih, postojalo je još nekoliko razloga zbog kojih su nemački okupatori i kvislinzi tako žestoko reagovali protiv Kozare, a to je, pre svega, značaj rudarskog bazena Ljubije za ratnu privredu Trećeg Rajha, kao i smišljena igra ustaša oko pretvaranja Banje Luke u glavni grad tzv. NDH, preseljavanje potpredsednika ustaške vlade Kulenovića i dr.<sup>4)</sup>

Upravo zbog tih i drugih razloga, slobodna teritorija i NOP Kozare, bili su izloženi stalnom narastajućem vojnom, obaveštajno-subverzivnom i psihološko-propagandnom pritisku,<sup>5)</sup> upotrebom masovne agenture i egzekutivnih mera, represalijama, uzimanju talaca, iseljavanje stanovništva u logore<sup>6)</sup> i svih drugih mera i postupaka sračunatih da se uništi narod i NOP Kozare.

## II

Da bi se dobila celovitija slika sa kakvim se sve snagama hrvao NOP i partizanske jedinice Kozare u odbrani i bezbednosti slobodne teritorije, nužno je ukazati na snage, organizaciju, raspored, oblik i način delovanja nemačkih i ustaških obaveštajno-polijskih službi koje su bile angažovane u borbi protiv Kozare. Bez te dimenzije sistem bezbednosti NOP-a Kozare ne bi dobio na svojoj veličini i snazi koju je imao zahvaljujući jedinstvu naroda. Sada je to moguće više osvetliti jer se raspolaze sa više dokumenata protivničke strane koji o tome govore.

Još u prvim mesecima nemačke okupacije aktivirana je agentura, koja je bila konzervirana od strane vojnoobaveštajne službe Abvera. Obaveštajna centrala koja je pripremala obaveštajnu mrežu u Bosni i Hercegovini, bio je nemački konzulat u Sarajevu, na čelu sa konzulom dr Hugom Goerdesom, veštım obaveštajcem koji je dobro poznao domaće prilike. Većina službenika ovog konzulata bili su oficiri nemačke vojnoobaveštajne službe Abvera, koji su, pored redovnih konzularnih poslova, obavljali i obaveštajne.

Stvaranju obaveštajne mreže u blizini Kozare pogodovala je i činjenica što je u rejonu Lijevča polja i oko Banje Luke, prema nekim autorima, bilo naseljeno oko 7.000 pripadnika nemačke narodnosti (folksdojčera) koji su u XIX veku doseljeni u ove krajeve.

Koliki je značaj pridavan obaveštajnoj obradi Kozare od strane nemačkih obaveštajnih službi, najbolje govori i činjenica da je tokom NOB-a 1941-1945. godine protiv Kozare delovalo 19 centara nemačke obaveštajne službe, sa brojnom mrežom, školovanim kadrovima i tehnikom za brz prenos obaveštenja. Ovi su centri, prema nemačkim dokumentima, bili u sledećem rasporedu: u Banjoj Luci 13 obaveštajnih centara (od čega 9 vojnih), u Prijedoru 1, u Bosanskoj Dubici 2, u Bosanskoj Kostajnici 3, u Bosanskoj Krupi 2 i u Jajcu 1 centar, svi orijentisani za delatnost prema Kozari.<sup>7)</sup>

3) Velimir Stojnić: «Osobnosti NOB-a u Bosanskoj krajini», Kozara u narodnooslobodilačkom ratu, V'Z, Beograd, knj. III, str. 765 (u daljem tekstu NOP Kozare).

4) -Hrvatska krajina- ustaški list br. 18 od 28. 5. 1941. godine.

5) Arhiv Vojnoistorijskog Instituta JNA, (NOR) k. 407. f. d. 12).

6) Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, knj. I, str. 235.

7) Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji, knj. V, str. 711 (u daljem tekstu NOS).

Ilustracije radi, navodimo samo neke podatke o obaveštajnoj aktivnosti prema Kozari. Početkom maja 1942. godine obaveštajni centar Ab vera u Prijedoru uspostavio je nemački kapetan Mej (Mey) uz podršku ustaških funkcionera. Njegov glavni pomoćnik bio je ustaški vodnik Šehić iz Pavelićeve telesne garde. Prema nemačkim dokumentima, ovaj obaveštajni oficir i centar radio je sa brojnom mrežom prema Kozari, obaveštajno obrađujući rejon Prijedor — Dubica — Ljubija. Njegova brojna saradnička mreža bila je regrutovana iz raznih socijalnih sredina: policajaca, žandara, službenika, lugara, poljara, čobana, ugostitelja, vozača, »prosjaka«, nakupaca drva i stoke i dr.<sup>8)</sup> Obično je agentura ovog centra bila locirana blizu granice oslobođene i neoslobođene teritorije i bila dobro plaćena novcem i namirnicama u kojima se inače oskudovalo (so, šećer, brašno, duvan, ulje i dr.).

Obaveštajnu pripremu Borbene grupe »Zapadna Bosna« za dejstva u ofanzivi na Kozari vršili su svi obaveštajni centri kao i ustaško-domobranski obaveštajno-polijski aparati i četnici. Veoma jako obaveštajno odeljenje ove grupe (Ajns ce-1c) isturilo je mnoštvo svojih odeljaka oko Kozare u pojedine ranije predviđene operative centre. Koordinacija između trupne i terenske obaveštajne službe u pripremi ofanzive na Kozaru obavljalo je Obaveštajno odeljenje nemačke 714. (odnosno kasnije 114. lovačke divizije iz koje se ova preformirala) divizije, na čelu sa nemačkim iskusnim obaveštajcem Konopackim, koji je dobro govorio srpskohrvatski i dobro poznao ovaj teren. On će od jeseni 1943. godine postati komandant nemačke specijalne škole Trupova u Trapistima (kod Banje Luke). Sav obaveštajni materijal sa Kozare je dostavljan komandi Borbene grupe »Zapadna Bosna«, lično komandantu, nemačkom generalu Fricu Štalu.

U Dubici su obrazovana dva nemačka obaveštajna centra početkom maja 1942. godine. Jedan je radio pod rukovodstvom nemačkog kapetana Gelineka (Gellinek), koji je imao dva pomoćnika sa radio-stanicom i brojnom mrežom. Pred početak dejstava u ofanzivi na Kozaru, na njegovo mesto dolazi iz Zagreba (iz glavne centrale Abvera za područje NDH) sonderfirer Apold za rukovodioca ovog centra. Kapetan Gelinek obrazuje novi centar u Dubici za obaveštajni rad prema Kozari, pošto im se učinilo da je malo jedan. On je imao zadatke: da severno i južno od drumova Banja Luka — Prijedor prikuplja podatke o rasporedu partizanskih jedinica na Kozari, njihovom broju, naoružanju, moralu, rasporedu, planovima, da dozna šta je partizanima već poznato o pripremanoj ofanzivi i da svaki podatak hitno šalje Borbenoj grupi »Zapadna Bosna«. Ovaj centar je raspolagao sa jakim radio-stanicom. Prema nemačkim dokumentima, ovaj centar je vršio obaveštajna saslušavanja zarobljenih partizana tokom ofanzive na Kozaru, pošto je Apold znao naš jezik.

Protiv Kozare je radio obaveštajno i jak obaveštajni centar iz Kostajnice, ali o njemu i njegovom radu ima malo podataka.<sup>9)</sup>

Pored brojnih centara nemačke obaveštajne službe koji su protiv Kozare delovali iz Banje Luke, jedan od njih je bio i centar nacističke partije EK (Einsatzkomanda — operativna akciona komandna formacija SD na okupiranim teritorijama od posebnog interesa). Ovaj centar je imao i svoj zatvor u Banjoj Luci.<sup>10)</sup> Na njegovom čelu nalazio se Petar Langfeld.

Jedan od obaveštajnih centara prilikom obaveštajne pripreme ofanzive na Kozaru radio je veoma konspirativno, pod nazivom »Ustanova za premeravanje zemljišta«.

Za održavanje terenske veze sa obaveštajcima koji su slati na terene Kozare, gde nije bilo drugih sredstava prenošenja poruka, ustanovljene su tri golubije stanice golubova pismoša, jačine od 125 golubova dopremljenih

8) Fašističke i profašističke organizacije i banditizam u Jugoslaviji tokom rata, DSUP, SFRJ, Beograd, 1953, str. 53, 74. i 75.

9) NOS, knj. V, strana 239.

10) Isto, strana 140-141.

iz Beča maja 1942. godine. Njihov raspored je bio: u Dubici jedna stanica sa 25 golubova i podoficijom-golubarom; jedna u Banjoj Luci a jedna u selu Klačnici (12 km od Banje Luke prema Laktašima — istočne padine Kozare).<sup>11)</sup>

Kako se vidi, obaveštajne pripreme su išle do tančina, čak su i upotrebom golubova pismonoša obezbeđivali glavnim agentima brzo dostavljanje prikupljenih podataka o Kozari.

Posle dogovora u Opatiji ili tzv. »Opatijskog protokola« o uništenju ustaških žarišta u NDH, prvenstveno Kozare, među osovinskim saveznicima, marta 1942. godine, nemačka obaveštajna služba iz Banje Luke obnavlja svoje veze sa četnicima radi njihovog angažovanja u obaveštajnim pripremama ofanzive na Kozaru, uprkos protivljenju ustaša. Dogovorom u Višegradu između lokalnih komandanata četničkih formacija nastavljena je saradnja koju je ranije bio započeo četnički vojvoda Radić. Posle ovog dogovora, četnička komanda naređuje svojim pripadnicima da su četnici dužni: »... kako na položajima, tako i u pozadini, u svakom susretu sa nemačkim vojnicima dokazati dostojanstvo srpskog imena, biti korektni, ljubazni i Nemcima da se izađe u susret u borbi protiv partizana u svakom pogledu...«

Nakon završene ofanzive na Kozari, prema nemačkim izvorima, u Zagrebu je izvršena temeljita analiza iskustava, uspeha i poraza u obaveštajnoj aktivnosti protiv NOP-a Kozare koja su korištena kasnije u radu nemačke vojnoobaveštajne službe na ovom regionu.

Tom prilikom je utvrđeno da se NOP Kozare ne može uništiti samo oružanom silom Vermahta i njegovih saveznika — kvislinga. Tada se donosi odluka da obaveštajne službe ubuduće pribegavaju razbijanju organizacija NOP-a i partizanskih jedinica Kozare i iznutra, da stvaraju demoralizaciju i paniku atentatima, diverzijama i propagandom. Zbog toga nemačka obaveštajna služba jedinica i ustanova oko Kozare, oslanjajući se na stečena iskustva formacija »Brandenburg« iz Banje Luke, donosi sredinom 1943. godine osnovne konture novog plana specijalnih dejstava protiv oslobođenih teritorija a nan čito Kozare, koja im je bila tako reći pod »nosom« od Banje Luke. Autor toga plana je nemački obaveštajac kapetan Konopacki, čovek koji je, počev od januara 1942. godine pa sve do pred kraj rata, u neprekidnom borbenom dodiru sa Kozarom.

Koliko je Konopacki studiozno prišao problemu borbe protiv NOP-a na oslobođenim teritorijama, vidi se i po tome, što njegova cena stanja na Kozari za Nemce nije bila ružičasta, ali je nemačko vojno rukovodstvo ipak prihvatilo njegov predlog da se osnuje škola Trupova u Trapistima. »... Partizanske jedinice na Kozari — piše on — rešavaju pitanje ishrane preko narodnooslobodilačkih odbora, ne opterećujući Se komorom, pa to uveliko doprinosi njihovoj pokretljivosti... Faktor iznenađenja igra veliku ulogu pri planiranju svake njihove akcije. Partizani imaju snažnu podršku naroda (podvukao autor) ... Oni imaju odlično organizovanu obaveštajnu službu, čiji pipci dosežu svuda i među naše saveznike (odnosi se na ustaše i četnike — M.O.) u sve vojne i civilne krugove, od najvećih do najmanjih mesta što im omogućava da na vremen izvrše pripreme i protivmere ...«

Kako se vidi, ova ocena neprijatelja je veoma realna i bazira na dobrom poznavanju stanja kod partizana i NOP-a Kozare. Ovaj nemački obaveštajac, analizirajući prednosti NOP-a i NOVJ, pokušava da objektivizira situaciju i da u vlastitim redovima otkrije uzroke neuspeha. On s tim u vezi u predlogu plana ističe: »... Zahvaljujući dobroj obaveštajnoj službi partizana, naše i savezničke trupe, retko kada mogu računati na faktor iznenađenja...«

Iz nemačkih obaveštajnih dokumenata se vidi da je u duhu ove procene, počelo školovanje jedinica za specijalna dejstva. Svi oni trupovi koji su upu-

11) Zbirka nemačkih obaveštajnih dokumenata sa područja tzv. NDH, Beograd, 1956, kn). IX, str. 1252, dok. br. 455.

divani na specijalne zadatke, kao lažni partizani na Kozaru, tokom druge polovine 1943. i 1944. godine, kao što su trup »Perković«,<sup>12)</sup> koji je nosio ime po komandiru, ustaškom poručniku Mihovilu Perkoviću; zatim trup pod rukovodstvom ustaškog poručnika Karla Herezina koji sa Kozare izveštava svoje komande i žali se da na Kozari nailazi na nepremostive teškoće, da njihovo prisustvo narod brzo otkriva, da ih progone partizanske straže i jedinice i »da se ne mogu nigde skrasiti«. ... »Ako se što prije ne izvučemo sa Kozare bićemo svi uništeni« piše u jednom izveštaju.<sup>13)</sup> Zbog tog su im njihove komande savetovale da izbegavaju susrete sa stanovništvom, da primenjuju strogu konspiraciju i da se na terenu snabdevaju bez posredstva meštana.

Kako se vidi, nemački obaveštajno-policijski aparat oko Kozare bio je veoma aktivan na preduzimanju opsežnih mera, kombinujući ih u jedinstven detaljno razrađen sistem. Sve ove mere su bile detaljne, potpune, sveobuhvatne i međusobno kombinovane.

Ne bi bio celovit pogled na obaveštajnu delatnost protiv Kozare, ako ne bismo istakli na tom planu i ustaški obaveštajno-policijski aparat u celokupnom kontekstu neprijateljske aktivnosti na obaveštajnom planu protiv Kozare.

Kako je poznato, glavni oslonac ustaške vlasti u NDH bila je ustaška organizacija, koja je u svakom selu, sem onih sa srpskim stanovništvom, imala »roj« ili »zbir«, u svakoj opštini »tabor«, u velikoj župi »stožer«. Ove ustanove su činile bazu ustaške obaveštajne službe UNS-e, organizovane i konspirane po uzoru na Gestapo.<sup>14)</sup> Radile su po nemačkom sistemu »totalne špijunaže«, a osnovni oblici rada bili su ubacivanje i masovno obaveštavanje.<sup>15)</sup>

Pored domobranstva, koje je bilo najbrojnije, snage bezbednosti činila je žandarmerija (tzv. oružništvo). Od četiri puka oružništva, jedan je imao sedište u Banjoj Luci, koji je preuzet od bivše Jugoslavije, a prethodno očišćen od elemenata opasnih po režim NDH. Svi su oni bili obaveštajno angažovani protiv Kozare.

I kada ni ovi oblici aktivnosti prema Kozari nisu davali rezultate, ustaše su po uzoru na svoje gospodare. Nemce, počeli ubacivati specijalno obučene profesionalne obaveštajce i diverzante, naročito tokom 1944. godine, kao što su »ustaške crne desetine«, »krstaški odredi«, zatim »ustaška obrana« sa diverzantskim i terorističkim karakterom. Ni ove aktivnosti nisu davale skoro nikakve rezultate, sem što su ponegde uhvatili i ubili po kojeg čobana, kurira ili terenskog radnika ili odbornika. Ove jedinice su bile pod neposrednom komandom nemačkog policijskog atašea u NDH, pukovnika Hansa Helma.

### III

Pritisku tako razuđenog i brojnog obaveštajnog sistema nemačkog okupatora i kvislinga, NOP Kozare uspešno parira, zahvaljujući tome što je Partija odmah od početka ustanka radila na stvaranju masovnog sistema bezbednosti sa širokim osloncem na stanovništvo. Podižući ga na ustanak i vodeći ga u borbu, Partija je negovala osećaj samozaštite koja je činila sastavni deo oslobođilačke borbe. Ta saznanja su na Kozari ubrzo postala svojstva svakog pripadnika NOP-a, pime je bila stvorena masovna baza za razvoj samozaštitnih funkcija ne samo u oružanim formacijama već i na teritoriji.

Na tom poslu, od početka, bile su angažovane, osim partijskih foruma, organizacija i članstva, i druge organizacije NOP-a (SKOJ, NOSOBiH, odnosno USAOJ, AFŽ), a naročito gusta mreža organa narodnooslobodilačke vlasti, koji

12) Nacionalni arhiv Vašingtona (NAV-NT, 315-1295/174 I 179).

13) Isto.

14) Mikro arhiv CK KPH (fond UDB-e Zagreb) u mikrotecl VII JNA f. 32/44, 45 i f. 25/200, f. 40/504.

15) Dido Kvaternik: Italijanska politika spram NDH 1941. i 1942. g. »Hrvatska revija«, br. 34. Buenos Aires, Juna 1959.

su na području Kozare u svom radu integrisali i obaveštajno-bezbednosnu funkciju, o čemu će biti reči u ovom radu.

Dosadašnja proučavanja upućuju na tvrdnju da do septembra 1942. godine na području Kozare nije bilo nekih organizacionih formi obaveštajne službe (misli se na profesionalne obaveštajne oficire i organe sa posebno izdvojenim kadrovima za taj posao). Međutim, umesto toga, postojala je, od prvog dana ustanka, razgrnata obaveštajna i bezbednosna aktivnost po sadržaju, koju je karakterisala masovnost, dobrovoljnost, samoinicijativa, raznovrsnost formi i oblika. Slobodno se može reći da je ova aktivnost bila snažnija i masovnija nego na bilo kom ustaničkom žarištu u Jugoslaviji, jer se drugačije ne može ni objasniti da se pokret održao i pored tako snažnih udara snaga okupatora i ustaša.

Sasvim je izvesno, da su i u ovoj aktivnosti prednjačili komunisti, ilegalni saradnici — simpatizeri NOP-a u gradovima i uporištima, i u kvislinškim formacijama i okupatorskom sistemu vlasti.

Prema tome, sistem bezbednosti teritorije Kozare tokom celog NOR-a činio je revolucionarni kontinuitet. Jedino je doživljavao krizu nekoliko meseci tokom nemačko-ustaške ofanzive na Kozaru u leto 1942. godine.

Na osnovu toga, može se tvrditi da je obaveštajna i samozaštitna aktivnost na Kozari činila integralni deo NOP-a, kako u pripremama ustanka, tako i u toku NOR-a. Usavršavani su oblici i metodi rada na organizaciji bezbednosti slobodne teritorije koji su bili uslovljeni mnogobrojnošću neprijatelja, njegovim oblicima obaveštajne i subverzivne delatnosti. Neprijatelj je svoje oblike rada usavršavao u cilju razaranja pozadine Kozare i njene oslobođene teritorije.

Još na vojnopolitičkom savetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine zaključeno je: »... da štabovi posebnu pažnju posvete organizaciji obaveštajne službe« — upozoravajući da — »... bez pravilnog organizovanja obaveštajne službe nema uspešnog vođenja rata.« U skladu sa ovim zaključcima, delegati iz Bosne i Hercegovine koji su bili prisutni na ovom Savetovanju, već su 18. oktobra 1941. godine detaljno upoznali partijska rukovodstva i štabove sa ovim stavovima za organizovanje obaveštajne službe. U pismu koje je upućeno jedinicama i partijskim organizacijama na terenu, posvećeno je čitavo jedno poglavlje organizaciji obaveštajne službe NOP-a. U njemu je istaknuto da treba: »... upotrijebiti za obaveštajnu službu zdrave i narodnoj borbi odane snage koje su za to podesne a naročito mobilisati ljudstvo pograničnih sela.«<sup>16</sup>

I pored postojanja razgranatih veza sa okolnim uporištima oko Kozare, NOP Kozare, pred nemačko - ustašku ofanziju nije raspolagao sa podacima o tome šta neprijatelj sprema. Međutim, i sa onim podacima kojim se raspolagalo, nije postupljeno dobro i nije im se pridavao veći značaj. To je ocena jednog dela autora koji su do sada pisali o Kozari, a najmerodavnija je ocena sa Savetovanja OK KPJ koje je održano 20. i 21. septembra 1942. godine u Jelvom jarku na Kozari, na kome je bilo prisutno 55 delegata. Prilikom analize svih aspekata ofanzive na Kozari, zajednička konstatacija svih diskutiranih je bila da nije bilo organizovane obaveštajne službe... »Da nam je iko kazao da se kreće vojska od 80 hiljada sa tenkovima i avionima, mi bismo svakako drugačije postupili, nego što smo učinili...«<sup>17</sup> Tom prilikom savetovanje je izreklo i ocenu da se »snage neprijatelja doznavaui tek posle nekoliko nedelja posle ofanzive«, iz pisma druga Ive, člana CK KPH (Ivo Marinković, primedba autora), te da »pitanje obaveštajne službe tada nije pravilno postavljeno kod nas u cijeloj Krajini...« I tadašnji sekretar OK KPJ za Kozaru, Branko Babić, ističe manjkavost informacija o neprijatelju i njegovim planovima pre-

16) Zb. NOR-a, IV/2, 112

17) Zb. NOR-a, IX/21, str. 82-83

ma Kozari. On kaže: »... Mnogi su me pitali da li smo znali šta se Kozari sprema. Računali smo na protivudar, ali ne i onoliku silu. Negde krajem maja 1942. godine u Podgradcima smo z^fobili neke domobranske oficire koji su nam rekli da se nešto krupno sprema i to je bilo sve...« Ovo značajno partijsko savetovanje za dalji razvoj NOR-a i revolucije na Kozari, ukazalo je na potrebu, na osnovu stečenih iskustava i saznanja iz ofanzive na Kozaru, da pitanju koordinacije i saradnje sa susednim reonima do tada »... nije bilo pravilno postavljeno... pa ni sa odredima preko Une i Save«, pa se kaže: »... da ni do danas (21. 9. 1942. godine, primedba autora) nemamo podatke iz Slavonije i Banije o brojnom stanju neprijateljskih garnizona u Pakracu, Lipiku, Sisku, Jasenovcu, tj. iz garnizona koji mogu pri svakoj našoj operaciji ometati naše akcije ...«

Savetovanje je ukazalo na odgovornost komunista da »ne obavještenje i ne organizovanje *pravilne konspirativne obavještajne službe više ne smije postojati*« i da se u buduću »... *mora organizovati obavještajna služba, kako u pogledu vojnih, tako i političkih obavještenja*«. (podvukao autor). Isto tako, je ovo Savetovanje ocenilo da je pri kontaktu sa saradnicima NOP-a iz gradova konspiracija bila slaba, pa su oni zbog toga često padali u zatvor. O tome se kaže: »... slučaj u Novome za druga koji nas obavještava, znaju cijela sela, jasno nam govori sa koliko se nepažnje prilazilo organizovanju obavještajne službe...«<sup>18</sup>

Partijske odluke ovog Savetovanja obavezale su članove KPJ na sledeće: »... Pitanje obavještajne službe postavlja se na novoj bazi. Po tom zadatku *zadužuju se posebno odgovorni drugovi pri svim štabovima*«. Određujući pravce razvoja obavještajne službe na Kozari, ističe se da je: »... Obavještajna služba dvostruka: vojna prema neprijatelju i politička kod nas« (misli se i na defanzivnu službu čuvanja jedinica i teritorije od obavještajnog prodora okupatora).

Ono što je najvažnije za razvoj specijalizovane obavještajne organizacije NOP-a na Kozari, to je izdvajanje posebnih kadrova »obavezno članova KPJ« koji će u okviru štabova obavljati ove zadatke. Time su u jednom licu — obavještajnom oficiru — bile sjedinjene i obavještajne i bezbednosne funkcije za stručno prikupljanje podataka, pored delovanja svih subjekata NOP-a u masovnom sistemu bezbednosti. Ove funkcije će, novembra 1942. godine biti, Uputstvom druga Tita, razdvojene, obrazovanjem obavještajnih centara u jedinicama NOVJ i na teritoriji sa dve sekcije (za obavještavanja i sekcije za kontrašpijunažu).<sup>19</sup>

Prema tome, iz ovih ocena proizilazi i odgovor na pitanje zbog čega ranije na Kozari nije bila uspostavljena stručna obavještajna organizacija NOP-a u okviru štabnih oficira u jedinicama i vojnopozadinskim organima i zbog čega do septembra 1942. godine o tom pitanju nisu na Kozari realizovana dva uputstva koja se odnose na regulisanje, upravo stvaranje profesionalne obavještajne službe NOP-a (Uputstvo Vrhovnog štaba NOP-a i DVJ od 6. 5. 1942. doneto pred odlazak iz Foče o organizovanju obavještajne službe u NOP odredima, brigadama i dobrovoljačkim jedinicama, u vidu izdvojenog »druga obavezno člana KPJ«, kao i Uputstva Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 11. 7. iste godine o organizovanju političke obavještajne službe u odredima i bataljonima). Ovo drugo uputstvo je činilo temelje obavještajne i bezbednosne aktivnosti u Bosanskoj krajini. Kao sektore obavještavanja označilo je: okupatorsku vojsku, žandarmeriju, petokolonaške elemente, špijunažu i dr. Svaki sektor rada razrađen je detaljno i precizno.<sup>20</sup>

Pomenuta uputstva, prema dosadašnjim saznanjima, do septembra 1942. godine nisu na Kozari mogla biti realizovana iz objektivnih razloga. Prvo, dok

18) Isto, str. 100.

19) Zb. NOR-a, II/6, str. 34-37

20) Zb. NOR-a, IV/6, 118-162

je prvo uputstvo dospelo na Kozaru, otpočela je ofanziva na Kozaru; drugo je doneto u doba kada je ofanziva bila u punom jeku. Dosadašnja istraživanja pokazuju da se obaveštajna služba na Kozari institucionalizovala već 23. septembra 1942. godine, odmah nakon završetka Savetovanja i za prvog obaveštajnog oficira II NOP odreda je »postavljen drug čoe (Ratko Vujović CoČe, španski borac — primjedba autora).«<sup>21</sup> Od tada se obavještajnoj saradnji Kozare sa susjednim regionima i njihovom međusobnom obaveštavanju<sup>22</sup> poklanjala posebna pažnja, jer su dotadašnja iskustva a i kasniji događaji tokom NORa pokazali da je najviše neprijateljskih udara na Kozaru dolazilo, upravo, iz pravca prekosavskog i prekounskog područja (Slavonija i Banija).

Sa razvojem snaga revolucije i oslobođene teritorije, razvijala se i obaveštajna služba i usavršavala organizacija i oblici rada. Prelaskom na viši stepen vojne organizacije, formiranjem partizanskih brigada, njihov način dejstva i osjetljivost na iznenađenja, nametala je potrebu da se raspolaze sa obaveštajnim podacima na višem vojničkom nivou, jer su bili potrebni tačni podaci o neprijatelju za donošenje celishodnih odluka za dejstva. Dakle, bilo je potrebno stručno saznati stanje o neprijatelju i u procesu tih saznanja uočiti njegove slabosti, osjetljiva mesta i namere, da bi ga se moglo uspešno tući. Tako »Obaveštajna služba predstavlja najmoćnije oružje komandovanja« (Tito, Zb. II/6.469).

Srazmerno ovim potrebama koje je nametao NOR i revolucija za podacima o neprijatelju, i mere bezbednosti su morale biti kompleksnije jer su jedinice NOVJ postale osjetljivije na iznenađenje, naročito divizije i korpusi. Realizacija postavljenih zadataka o saradnji i koordinaciji sa susjednim regionima bila je od neprocjenjive koristi, a što je evidentno iz dokumenata toga vremena. Naime, ta saradnja je podsticana sa više uputstava i direktiva Štaba II krajiškog odreda,<sup>23</sup> a zatim kasnijim naređenjima Glavnog štaba, odnosno Glavnog obaveštajnog centra II bosanskog korpusa, isturanjem obaveštajnih punktova preko Une i Save.<sup>24</sup>

Ilustracije radi, navodimo naređenje Štaba II bosanskog korpusa, štabu 4. divizije NOV od 3. 6. 1943. godine u kom se kaže: » ... Veze koje ćete održavati sa našim susjednim jedinicama i organizacijama obaveštajne službe jesu: sa Banijskom ob. službom, preko ove sa ostalim obaveštajnim organima GŠH ... sa ob. službom XII divizije, preko Kozare, te ćete kozarskoj obaveštajnoj službi, u slučaju prekida veza sa njenim divizijskim centrom, pružiti svoju pomoć; zatim preko Kozarske ob. službe ćete pomoći ob. službu Slavonije ... «<sup>25</sup>

Kako se vidi, saradnja je provođena u borbenoj praksi i sa konkretnim zadacima, akcijama i međusobnim obavezama. »Pronalaženje, odvažnih, sigurnih i pouzdanih drugova, ljudi, žena i devojaka vaš glavni je zadatak« — kaže se u jednoj direktivi Glavnog obaveštajnog centra II bos. korpusa NOVJ podređenim obaveštajnim organima. » ... Dati im uputstva, odrediti zadatke i slati ih u pozadinu neprijatelja i preko njih dobijati planove i namjere neprijatelja.«<sup>26</sup>

Sve većim razmahom NOB-a i stvaranjem velikih slobodnih teritorija, u drugoj polovini rata, pojačana je i obaveštajna aktivnost neprijatelja i njegovih obaveštajnih službi naročito ubacivanjem svojih špijuna i diverzanata na teritoriju i jedinice NOVJ.

Organizaciona i kadrovska dogradnja obaveštajno-bezbednosne organizacije NOP-a dovršena je formiranjem Odeljenja zaštite naroda (OZNE) 13. ma-

21) Isto. knj. 5, str. 9-13

22) Isto. knj. z. str. 134, knj. 8, str. 74, knj. 14/18-21, knj. 15. str. 171, Arhiv VII (NOR) k. 767 f. 1 d. 14, i f. 3 d. 23, K. 460-A, f. 7. d. 24, Muzej nar. oslobođenja Sarajeva (mikro teka VII (f. 1/8-18 i 5/55)).

23) Zb. NOR-a.

24) Zb. NOR-a, IV/15, 167.

25) Isto, knj. 14/19-21.

26) Arhiv VII (NOR) k. 767 A f. 2. d. 16.

ja 1944. godine u Drvaru. Ono je, kao specijalizovana organizacija naše revolucije, vodilo još kvalifikovaniju borbu protiv posebno školovanih neprijateljskih agentura, koje su, uporedo sa razvojem NOP-a prelazile na sve suptilnije oblike borbe protiv snaga revolucije i slobodne teritorije. Pred OZNU su postavljeni zadaci: borba protiv okupatorskih obaveštajnih službi i policije, prodor u njihove centre i institucije, otkrivanje panike i drugih posledica neprijateljske propagande i subverzija koje su bile usmerene na slabljenje morala vojske i moralno-političkog jedinstva naroda.

Arhivska dokumenta i podatci ukazuju na to da je organizacija KPJ na Kozari formiranju ove organizacije poklonila izuzetnu pažnju. Odabrala je sposobne kadrove iz sastava okružnih i sreskih komiteta Partije i zahtevala od svih činilaca NOP-a da toj službi pruže potrebnu pomoć i podršku u radu.

Stvaranje OZN-e nametalo je i potrebu postojanja jedinstvenih jedinica bezbednosti — Korpusa narodne odbrane Jugoslavije — KNOJ-a. Ove jedinice su imale složene i obimne zadatke: održavanje reda na oslobođenim teritorijama; likvidacija razbežalih neprijateljskih grupa; čišćenje terena od špijuna i diverzanata, obezbeđenje organa vlasti i dr. Ovim zadacima KNOJ-a na Kozari je pomagao svaki borac, pružena je široka podrška naroda Kozare čij se spremnost izražavala i u tome da svim sredstvima pomogne uništenje agenata i diverzanata okupatora i kvislinga.

#### IV

Dosadašnja proučavanja pokazuju da je obaveštajna služba NOP-a na Kozari, tokom svoje delatnosti u NOR-u u borbi protiv neprijatelja, sve više prelazila sa defanzivnih na ofanzivne metode rada. Njena ofanzivna komponenta — prodor u neprijateljske strukture — naročito je pojačana posle septembarskog Savetovanja OK KPJ za Kozaru 1942. godine, čvršćim i širim povezivanjem sa antifašističkim raspoložnim vojnicima, oficirima i pripadnicima kvislinške civilne vlasti u gradovima i uporištima, izgradnjom većeg broja veza i kanala između Kozare i uporišta u njenoj okolini: Prijedoru, Bosanskom Novom, Kostajnici, Banjoj Luci, Trapistima i dr.<sup>27)</sup> Koliko je bila efikasna ta aktivnost najbolje svedoče ocene protivničke strane, koja se žali na obaveštajnu efikasnost partizana. U jednoj analizi Trećeg domobranskog zbora s tim u vezi se kaže: »... Dobra izveštajna služba partizana, temelj je njihovog svakog poduhvata. Oni ništa ne preduzimaju na može bitnim pretpostavkama. Osobitu važnost polažu na uhodarenje (špijuniranje — primedba autora) ne samo protivničkog terena, već i svoje vlastite pozadine. U tu svrhu upotrebljavaju pouzdane ljude, a naročito žene i djecu ... dok je naša izveštajna služba lažljiva i skoro se može pravo reći da je i nemamo ..«<sup>28)</sup>

0 obaveštajno-političkom radu u gradovima i neprijateljskim uporištima oko Kozare daju dosta podataka u svojim radovima: Hamdija Omanović<sup>29)</sup> Zaga Umićević,<sup>30)</sup> Dušanka Kovačević, Dragan Glamočanin<sup>31)</sup> i dr. autori.

Iz sačuvanih dokumenata i drugih podataka se vidi da je usled nekonspirativnog i nestručnog kontaktiranja sa saradnicima NOP-a u uporištima, došlo često do provala i stradanja aktivista NOP-a. Tako, na primer, nebudnošću prtijskih i obaveštajnih organa, krajem 1943. godine otkriven je Vojni komitet u domobranskim jedinicama u Prijedoru od šest članova. Oni su, presu-

27) Vidi: Dušanka Kovačević i Zaga Umićević: »Ilegalni NOP u Banjoj Luci«, referat na simpozijumu u Banjoj Luci, 1976, str. 27, Arhiv VII (NOR) k. 767 A. f. 2. d. 16 i f. d. 17, K. 460-A. f. 7 d. 24; Joco Marjanović, n. d., Kozara, knj. 1/428; Dragan Glamočanin, n. d., Kozara 1/661 i 666; Mičo Radonjić: »Ilegalci Ljveča polja, Kozara, 11/741-747; M. Pekić i D. Čurguz, n. d. str. 46. i 56.

28) Zb. NOR-a, IV/2, 376-7, knj. 9, str. 390. i 480.

29) Kozara, knj. 11/128.

30) 1941. u Istoriji naroda BiH, Institut za Istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1973, str. 423.

31) Kozara, knj. 1, 667.

dom ratnog suda III gorskog ustaškog zdruza u Zagrebu 11. 1. 1944. godine, svi zbog saradnje sa NOP-om Kozare osuđeni na smrt i odmah pogubljeni.<sup>32'</sup>

Iz analiza i ocena partijskih foruma Kozare o problemu održavanja veza, proizlazi da je često dolazilo do provala i zbog toga što su ove veze često korišćene za nabavku kancelarijskog materijala, duvana, soli i drugih potreba, pa OK KPJ za Kozaru i sreski komiteti KPJ su često intervenisali da se prekine sa takvom praksom i da se veze čuvaju samo za obaveštajne potrebe. Ove intervencije foruma KPJ su bile veoma efikasne.<sup>33'</sup>

Usled čestih blokada i pojačane kontrole ulaska i izlaska iz uporišta neprijatelja oko Kozare, povremeno je dolazilo do prekida veza<sup>34'</sup> (naročito sa Banjom Lukom i Prijedorom), ali su one brzo uspostavljane. Partijsko i vojno rukovodstvo Kozare je bilo svesno činjenica, poučeno iskustvom, da se upravo u gradovima kuju i snuju planovi neprijatelja protiv NOP-a i oslobođene teritorije. Na vreme prozreti te planove, značilo je otkloniti iznenađenje.

Više sačuvanih dokumenata i drugih podataka ukazuje da je postojanje sigurnih veza i izgradnja sistema relejnih stanica između partijskog i vojnog rukovodstva Kozare sa centrima i isturenim punktovima u Slavoniji i Baniji dobro i efikasno funkcionisalo. Bio je razgranat sistem za relativno brzo prenošenje i razmenu obaveštajnih podataka o neprijateljskim planovima, namerama, njegovoj propagandi, kako unutar područja Kozare, tako i sa susednim regionima. »... Obaveštenja su prenošena na konjima a na kraćim relacijama i peške« — piše Joco Marjanović — »... Tako smo veoma brzo dobijali podatke o kretanju neprijatelja ..«<sup>35'</sup>

Kozarske obaveštajne veze pružile su vojnom i političkom rukovodstvu i podatke stratejskog značaja o pripremanju, planovima, rasporedu i namerama snaga okupatora i kvislinga za operaciju »Vajs« (četvrtu neprijateljsku ofanzivu), tako da je neke koristio i Vrhovni štab NOVJ.<sup>36'</sup>

Za veze sa Kozarom, koje su išle preko Ljevča polja, jedno vreme koristila je partijska organizacija Banje Luke i Ured za kolonizaciju NDH, u kojem: »... je bio Rudi Cajevac, koji je po sporazumu sa MK Banje Luke, prijavio se kao dobrovoljac — pilot u domobransku službu. To mu je omogućilo sakupljanje informacija iz domobranske vojske i ostalih jedinica u gradu«<sup>37'</sup> Pored ove veze u Lijevču polju stvoreno je više ilegalnih punktova preko kojih je banjalučka partijska organizacija održavala veze sa Kozarom, kao što je punkt u Laktašima. Odatle je kanal išao na Kozaru. Drugi kanal je išao ka srednjoj Bosni.<sup>38'</sup>

Pored veza koje su išle partijskim kanalima, bilo je i takvih koje su održavane i preko određenih lica iz II KNOP odreda. Na ovom kanalu su održavali veze avgusta 1941.: »... Piljo Stanišljević i Jusuf Selman. To je bila veza između Đure Pucara, koji se tada nalazio u Banjoj Luci i Kozare. Od 1942. postojala je stalna veza sa Štabom Odreda na Kozari..<sup>39'</sup> Održavana je i radio-veza preko saradnika NOP-a iz PA centra i aerodroma Zalužani sa Petim korpusom NOVJ.

32) Presudom ratnog suda III gorskog ustaškog zdruza od 11. 1. 1944. godine u Zagrebu osuđeni su na smrt sledeći članovi Vojnog komiteta iz Prijedora, i to: Misirača Čedomir, vodnik; Zorič Ante, domobranski poručnik; Vorkapić Petar, domobranski poručnik; Pavišić Bo.o. domobran; Božinovč Ivan, domobranski vodnik; I Viktor Sotlar, domobranski poručnik (vidi Arhiv CK KPH mlkro teka VII f. 2.339.

33) Dušana Kovačević i Zaga Umičević, n. d.

34) Arhiv VII JNA (NOR) k. 407 A f. 5. d. 12.

35) Kozara I, 426, Arhiv VII JNA k. 767 f. 1. d. 14.

36) Arhiv VII JNA [NOR] k. 107A. f. 12. d. 23.

37) Zaga Umičević, n. d. str. 421.

38) Kozara, II, str. 741.

39) Zaga Umičević, n. d., str. 423.

Osnovu celokupnog sistema bezbednosti slobodne teritorije Kozare činilo je njeno stanovništvo. O tome je sačuvano više dokumenata, naših kao i dokumenata protivničke strane, koji govore o stvaralačkoj inicijativi na hiljade seljaka, radnika, žena, omladine, koji su u ratnom vihoru, organizovano i samoinicijativno izveštavali o neprijatelju, otkrivali njegove špijune, agente i diverzante, ubacivanje na slobodnu teritoriju, predavali ih organima narodnooslobodilačke vlasti, sudovima, partizanskim i seoskim stražama. Sve to govori da je svest o samozaštiti i praksa idejno i politički bila prisutna kod naroda, koju su kod njega razvijali komunisti, prenoseći svoja iskustva iz ilegalnog rada. Bezbednost je bila postavljena na najširoj osnovi i počivala na samozaštitnom delovanju svih politički organiziranih snaga NOP-a, pre svega na visokoj svesti i samozaštitnom ponašanju naroda Kozare, koji je znao štititi slobodnu teritoriju, ustanove NOP-a na njoj, čuvati najveće partizanske tajne. Narod je bio spreman da se žrtvuje radi zaštite svojih boraca, ranjenih drugova, bolnica, skladišta, zbegova i jedinica NOVJ.

Ilustracije radi, navodimo nekoliko primera. Dajući ocenu uloge i doprinosa naroda Kozare i na planu bezbednosti i samozaštite teritorije, Zarko Zgonjanin piše: »... bez pretjerivanja se može reći da je naš kraj u ljeto 1941. i početkom 1942. ličio na vojni logor. Partija je pokrenula čitav narod u borbu. Neprijatelju nikada nije uspjelo da nas iznenadi...«<sup>40</sup> U jednom izveštaju sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, ističe se da su »... svi pohapšeni špijuni, koji su šurovali sa žandarmerijom u Bosanskoj Krupi i od njih poslani na oslobođenu teritoriju, otkriveni od naroda i pohapšeni...« A u drugom slučaju: »... sa čobanima smo imali ugovorene znake« — piše Joco Marjanović — »... kako da nas obaveštavaju u slučaju nailaska neprijatelja. Oni bi, kada se moglo, čuvali stoku oko šume u kojoj su se nalazili, a ako naiđe neprijatelj, zapjevali bi određenu pjesmu...«<sup>41</sup> Stanovništvo je bilo aktivno i u kontroli odlaska u uporišta okupatora i kvislinga, »... ako se nekoga puštalo, onda su bila određena lica za koje se znalo da neće izdati i da će nam pomoći sa svojim obavještenjima kad se vrate...« — piše Joco Marjanović.<sup>42</sup>

O ulozi i doprinosu stanovništva pri održavanju veza između ilegalnog NOP-a i oslobođene teritorije, Hamdija Omanović piše: »... Veza naše organizacije sa oslobođenom teritorijom odvijala se preko kurira... Kurirsku dužnost obavljali su: žene, stari, domišljati i hrabri...«

Doprinos i samopožrtvovanje stanovništva Kozare i Bosanske krajine na planu bezbednosti teritorije, slikovito je izrazio Stevo Kovačević ovim rečima: »... stanovništvo Kozare i Bosanske krajine neprekidno je obavještavalo svoje jedinice o neprijatelju... Posebna radost bilo je to jedinstvo naroda u borbi protiv okupatora, koje je vojsku napajalo ogromnom snagom...«<sup>43</sup>

Samozaštitnu svest kod stanovništva komunisti su izgrađivali u revolucionarnoj praksi, osposobljavajući stanovništvo da uspešno vodi borbu i na bezbednosno-obaveštajnom planu protiv neprijateljskih obaveštajnih organizacija i kadrova sa velikim iskustvom i tradicijama, jer je i u ovom aspektu borbe marksistička misao o naoružanom narodu našla svoju stvaralačku primenu.

Više sačuvanih izvora potvrđuju da je politički rad sa narodom i partizanskim borcima na Kozari sadržavao i komponentu razvijanja svesti o samozaštiti. Vršeno je često informisanje stanovništva. Politički aktivisti su narodu i boricima ukazivali na oblike i metode rada neprijateljske agenture i

40) Kozara I, 401.

41) Isto, str. 430.

42) Isto.

43) Od Una do Neretve, knj. Neretve VIZ, Vojno delo, Beograd, 1965, 96 str. 307.

pete kolone,<sup>44</sup> objašnjavali ciljeve NOB-a, isticali značaj bratstva i jedinstva. Na primerima iz ratne prakse, ukazivano je na značaj budnosti i na posledice nebudnosti, jer su se te posledice odnosile na gubitak dragocenih života političkih i vojnih kadrova, kao što je ubistvo dr Mladena Stojanovića u Josavci od četničkih zlikovaca.<sup>45</sup>

Oblici i metodi rada na razvijanju svesti o samozaštiti bili su: sastanci, konferencije, zborovi, vojno-politički kursevi sa omladinom, mitinzi, proslave 1. maja, oktobarske revolucije, kao i lični dodiri političkih i vojnih aktivista sa narodom. I partizanska štampa (vesti, džepne novine, listovi jedinica, letci, proglasi i drugi štampani materijali) koje je izdavala partijska tehnika OK KPJ za Kozaru,<sup>46</sup> imala je važnu ulogu u bezbednosnom vaspitanju stanovništva i partizanskih boraca Kozare. Objavljivani su poučni primeri o načinu otkrivanja neprijateljskih špijuna, objavljivani su metodi rada nemačke i ustaške obaveštajno-subverzivne aktivnosti prema Kozari i organizacijama NOP-a. Jedan od glavnih zadataka štampe bio je širenje i jačanje bratstva i jedinstva Srba, Muslimana i Hrvata, u čemu su postignuti veliki uspesi.

Kako se vidi, razvijanju bezbednosne svesti stanovništva i boraca Kozare stalno je bila posvećena ogromna pažnja koja je afirmisala načelo samozaštite. To je kod naroda izostravalo revolucionarni refleks za brže prepoznavanje metoda i oblika rada neprijatelja, čime je umanjivana efikasnost rada obaveštajnih službi Nemaca i kvislinga i omogućavano otkrivanje njihovih uporišta na slobodnoj teritoriji i u jedinicama NOVJ.

Politički komesari imali su važnu ulogu u funkciji bezbednosti Kozare. Njihova je dužnost da se »... bore za čistoću partizanskih redova, da osjećaju političko lice svakog čovjeka i raspoloženje ljudstva« — kaže se u jednoj partijskoj direktivi za Kozaru.<sup>47</sup>

— o —

Narodnooslobodilački odbori bili su važan činilac u sistemu bezbednosti Kozare u NOR-u. Njihov razvoj vezan je za nastanak slobodne teritorije Kozare. Uporedo sa razvojem vojnih jedinica, razvijala se i mreža NOO-a. Od prvog odbora koji je izabran u septembru 1941. godine u selu Palančište, pa do nemačko-ustaške ofanzive na Kozaru, mreža NOO-a na Kozari je porasla na 130 seoskih, 16 opštinskih i jedan gradski NOO sa ukupno 934 odbornika.<sup>48</sup>

Ovako gusta mreža odbora nove revolucionarne vlasti, pored svojih redovnih funkcija, u svom radu je integrisala i obaveštajno-bezbednosnu funkciju. Odbornici su najbolje poznavali stanovništvo svoga sela — kraja, poznavali su odnos svakog pojedinca prema NOR-u. Nije bilo sela u kojem nije postojao NOO niti zaseoka u kome nije delovao poverenik seoskog NOO-a.<sup>49</sup> Razumljivo je što su NOO, u prvim danima *ustanka*, pored partijske organizacije, bili osnovni faktor bezbednosti slobodne teritorije. Seoska veća na oslobođenom području Bosanske krajine, u prvim danima *ustanka*, imali su, sem ostalog, zadatak »... stajati sa puškom u ruci na braniku sela«.<sup>50</sup>

44) Operativni štab za Bosansku krajinu poslao je raspis svim partizanskim jedinicama, NOO i vojno-pozadinskim organima da »... neprijatelj u Sanskom Mostu izrađuje crvene zastave i partizanske kape sa petokrakom i vrši pripremu da se kao 'partizani' ubace na oslobođenu teritoriju«. Svi vojno-pozadinski organi i NOO sa ovim su upoznali stanovništvo i to relativno brzo putem zborova (Arhiv VII JNA (NOR) k. 162, f. 9. d. 8).

45) M. Pekić i D. Ćurguz, n. d., str. 41.

46) Vidi: bibliografiju ratne štampe i periodike na Kozari u NOB-u, (Bibliografija Izdanja u NOR-u 1941-1945, VII, Beograd, 1964), bibliografske jedinice br. 4585, 46,97, 5390, 5530, 5629, 6029, 6105, 6234, 6249, 6337, 6474, 6496, 6852, 6999, 7158, 7173, 7422, 7644, 7687, 7733, 7761, 8290.

47) Zb. NOR-a, IV/2, 51, arhiv CK SK BiH, tom III, str. 109.

48) M. Pekić i D. Ćurguz, n. d., str. 4.

49) Relj. Lukić «Partizanska pozadina», Kozara, II, str. 653-660.

50) Zb. NOR-a, IV/1, 12 U sarajevskoj oblasti postojali su komandanti opština i srezova pod čijim su rukovodstvom bili NOO i njihova veća. Institucija komandanta opštine bila je u neku ruku začetak vojne vlasti na terenu, iako je ova pojava kritikovana na Savetovanju u Stolicama, one su se u nekim krajevima Bosne održale do leta 1942. godine.

Bezbednosno-obaveštajne funkcije NOO na Kozari ovisile su od konkretnih prilika i položaja teritorije u odnosu na neprijatelja, na kojoj su delovali. One su bile, negde više, negde manje razvijene. Unutar slobodne teritorije više je razvijena njihova bezbednosna funkcija. Na poluoslobođenim područjima, na granici slobodne teritorije, i obaveštajna i bezbednosna funkcija ravnomerno su razvijene, jer su bili više izloženi udaru neprijatelja. Zbog toga je partijsko Savetovanje OK KPJ na Kozari raspravljalo o tome da ovi odbori budu ilegalni »... kako neprijatelj, koji svaki čas može da prođe svakim našim selom, ne sazna i ne upropasti te naše ljude«. <sup>51'</sup>

Kako se vidi, Partija je vodila brigu o odbornicima narodnooslobodilačke vlasti, jer su upravo NOO bili osnovna meta specijalnih jedinica neprijatelja i kontrarevolucije u dejstvima na oslobođenoj teritoriji.

Narodnooslobodilački odbori su izvršavali svoje samozaštitne i obaveštajne zadatke na teritoriji pomoću seoskih straža koje su se razvijale uporedo sa NOO-a. One su se po zadatku NOO-a starale o održavanju reda i mira na teritoriji pomoću patroliranja. <sup>52'</sup> Krajem 1941. godine, na svim slobodnim teritorijama, posredstvom Vrhovnog štaba, ustaljuje se termin »seoske i gradske narodne straže« koje NOO osnivaju »umjesto ranije policije i žandarmerije«, koristeći za te zadatke starije ljude, žene i omladince.

»... NOO su organizovali seoske straže« — piše Joco Marjanović — »... Svako selo prema neprijatelju uspostavilo je obezbjeđenje«. <sup>53'</sup> Seoske straže, dakle, vršile su obezbjeđenje teritorije i objekata koje nisu mogle da obezbeđuju partizanske straže, naročito sedišta NOO-a, kontrola gazova i prelaza preko reka, čuvanje mostova, skela, obezbjeđenje skladišta u šumama i dr. Seoske straže su prikupljale i obaveštajne podatke o neprijatelju jer su se većinom nalazile na terenu. One su najčešće sarađivale sa partizanskim stražama, komandama mesta i komandama opština (Podgradci i Kozarac koje su zadržale ovaj naziv do leta 1942. godine.). Od januara 1943. godine bile su seoske straže direktno potčinjene komandama mesta. <sup>54'</sup>

Nekoliko direktiva OK KPJ za Kozaru i ostalih partijskih foruma do kraja 1942. godine insistiraju da svi subjekti NOP-a treba »... da jačaju autoritet NOO... Odbornici imaju pravo kontrole ponašanja partizanskih patrola i većih jedinica koje idu kroz naseljena mesta« <sup>55'</sup> — kaže se u jednoj od njih.

U sistemu bezbednosti slobodne teritorije Kozare, vojno-pozadinski organi su imali važno mesto i ulogu. Osnovni zadatak komandi mesta (do jula 1942. komande opština Podgradci i Kozarac, a posle oslobođenja dobijaju naziv komande mesta) <sup>56'</sup> bilo je održavanje reda i mira u pozadini, borba protiv ubačenih špijuna, agenata i petokolonaša, zaštita objekata od posebnog značaja. Iz sačuvanih dokumenata i drugih izvora se vidi da su vojno-pozadinski organi na Kozari kontrolisali teritoriju i pomoću specijalnih obaveštajnih patrola, izdavali naređenja i uputstva o regulisanju kretanja stanovništva na oslobođenoj teritoriji, <sup>57'</sup> rukovodili partizanskim stražama, vršili kontrolu i davali pomoć seoskim stražama, organizovali obaveštajnu službu na teritoriji pod rukovodstvom pomoćnika komandanta mesta, sarađivali sa obaveštajnim organima operativnih jedinica NOVJ. » ... Komande mjesta treba

51) Zb. NOR-a, IX/2, str. 102.

52) Isto, str. 100.

53) Kozara. I, 430.

54) Zb. NOR-a, 11/6, 20.

55) Isto.

56) Zb. NOR-a, IV/1, 21, 22, 309-311.

57) Zb. NOR-a, IV/8, 239-241 i Zb. NOR-a, 11/6, 80, 127, 157, 281; 2, 284, 333.

da budu stalno u vezi sa komandama odreda i da ga obavještavaju na vrijeme o svim promjenama na teritoriji«, ... pa nastavlja da će » ... komandant mjestu uz suradnju sa NOO voditi računa o ubačenim neprijateljskim špijunima i obračunati se sa njima po kratkom postupku...«,<sup>58</sup> kaže se u jednom od uputstava od 15. 9. 1941. godine.

Zadatke koje je obavljao na planu bezbednosti II KNOP odred, pored svojih borbenih zadataka, bili su u učvršćenju sistema bezbednosti Kozare, što je imalo veliki značaj. Narastanjem slobodne teritorije, širila se i lepeza obavještajno-bezbednosnih funkcija Odreda: borba protiv ubačenih delova, čišćenje terena, sprečavanje uspostavljanja kvislinških vlasti, obezbeđenje setve i ubiranje letine, suzbijanje nasilja svake vrste, formiranje komandi mesta, organizovanje obavještajne službe. Kozarski NOP odred i jedinice koje su iz njega proizlazile, prerastanjem oružanih snaga NOP-a na viši stepen vojne organizacije, u potpunosti su sprovele u delo uputstvo Vrhovnog komandanta NOPJ druga Tita iz 1941. godine, u kojem stoji da: »... Partizanski odredi moraju na svakom koraku uništavati fašističke odrede, naročito oficire i gestapovce ... njihove domaće agente, razne narodne izdajice i neprijatelje ... Štabovi i komandanti moraju paziti da neprijatelj ne ubaci u partizanske odrede svoje provokatore i špijune. Ako se takvi pojave, treba ih odmah streljati a njihova imena objavljivati.«<sup>59</sup> Tako su upravo i postupali Kozarčani, uz masovnu podršku naroda.

Specifičan oblik bezbednosti teritorije na Kozari bile su i pozadinske čete. Prema nekim podacima, njih je bilo na području odreda 23. Imale su zadatak »... da brane sela i da manevrišu, da čuvaju telefonske linije od neprijateljskog kidanja i prisluškivanja.«<sup>60</sup>

## VI

Istraživanja pokazuju da je sistem bezbednosti NOP-a i teritorije Kozare tokom NOR-a, pored mesta, uloge i zadataka koje su u njemu imali svi subjekti NOP-a, dopunjavan nizom mera, oblika i sredstava bezbednosti, kao što su: uvođenje objava i propusnica, kontrola već izdatih objava, jer se pojavilo njihovo falsifikovanje od strane neprijatelja,<sup>61</sup> kontrola perifernih delova oslobođene teritorije čestim patroliranjem i drugim načinima, zabrana lova, prela (bez odobrenja NOO), kontrola ljudstva koje je dolazilo na oslobođenu teritoriju iz okupiranih gradova i uporišta, a koje nije imalo preporuku ilegalnog NOP-a iz gradova,<sup>62</sup> zabrana šverca, uvođenje šifre<sup>63</sup> pri prenošenju poverljivih poruka među partizanskim jedinicama i komitetima Partije, čuvanje bezbednosti, zabrana lažnog predstavljanja, zabrana kretanja zarobljenicima određenim zonama koje su bile od posebnog značaja za NOVJ i dr.

Polazeći od činjenica na koje smo ukazali tokom razmatranja ovog kompleksa, može se izvući nekoliko konstatacija:

— Komunisti Kozare su još u toku priprema i organizovanja ustanka razvijali svest o samozaštiti i svoja iskustva iz ilegalnog rada prenosili na sve ustaničke snage i narod. Partijske organizacije, forumi i članstvo tokom

58) Zb. NOR-a, IV/1, 310.

59) Tito: Vojna dela, knj. I, str. 32.

60) Partijsko i vojno rukovodstvo Kozare do leta 1942. godine koristilo je u komuniciranju telefonske linije koje su bile na upotrebi: ispred Bosanske Kostajnice do Podgradaca i linije Bosanska Gradiška – Prijedor – Ljubija. Preduzimate su mere protiv prisluškivanja od neprijatelja.

61) Privremeni upravni odsjek za vojne vlasti u pozadini Vrhovnog štaba, 3. X 1942. godine upozorio je sve vojne vlasti u pozadini i NOO u Bosanskoj krajini da je uhvaćeno pismo Lazara Tomića, samozvanog Inžinjera, nemačkog obavještajnog službi, da je on po obavještajnim zadacima uputio na područje Bosanske krajine i Kozare nekoliko svojih ljudi – saradnika kao »prosjake« I »nabavljače hrane« u raznim pravcima Bosanske krajine. »Njih se većina u radu povratila koristeći falsifikovane partizanske propusnice«. (Vidi Arhiv VII JNA, k. 6 A. F. 3. d. 18).

62) Arhiv CK KPJ br. 634/42, 632/42 I 142/42.

63) Izveštaj Štaba II NOP odreda od 22. VII 1942. godine Operativnom štabu za Bosansku krajinu I uputstvo Operativnog štaba od 31. jula iste godine za uvođenje šifre I organizovanje obavještajne i kontraobavještajne službe (Vidi Zb. NOR-a, IV/6, 121. i 162).

NOR-a rukovodili su organizovanjem sistema bezbednosti NOP-a i njegove specijalizovane obaveštajne službe. U toj funkciji razvijali su raznovrsnu aktivnost kroz politički rad na terenu, sastanke, razgovore, zborove, mitinge, proslave i lične dodire sa narodom i borcima. Svaki član Partije i skojevac bio je i obaveštajac, jer su to nametale potrebe uspešnog vođenja NOB-a.

— Tokom NOR-a prema Kozari razvijali su veoma intenzivnu obaveštajno-subverzivnu i terorističku aktivnost veoma stručne i brojne službe Nemačka i ustaša, u čemu je prednjačila vojno-obaveštajna služba Abvera radi strategijsko-političkog i ekonomskog značaja Kozare i snažno razvijenog NOP-a.

— Suprotstavljajući se tako brojnom obaveštajnom mehanizmu neprijatelja, organizacija i sprovođenje raznih obaveštajnih i samozaštitnih mera, bila je uslovljena čestom pramenom metoda delovanja neprijatelja. Zbog toga su se i oblici rada u sistemu bezbednosti NOP-a i Kozare, u raznim periodima NOR-a menjali, dopunjavali i usavršavali.

— Široka podrška naroda Kozare i njegova spremnost da svim sredstvima pomogne borbu protiv agenata i diverzanata koji su ubacivani na Kozaru, osnovna je odlika sistema bezbednosti teritorije na ovom području.

Gusta mreža NOO na Kozari je u svojoj raznovrsnoj aktivnosti u radu integrisala i obaveštajno-bezbednosnu funkciju.

— Vojno-pozadinski organi, komande mesta (opština) zatim seoske partizanske straže i pozadinske čete bile su važan faktor u sistemu bezbednosti.

— U razvijanju svesti o bezbednosti i samozaštiti partizanske štampe i publicistike, koju je organizovala partijska tehnika OK KPJ Kozare, ukazivala je na redovne oblike i metode rada pete kolone, agenata i špijuna, što je kod naroda i partizanskih boraca razvijalo osećaj bezbednosti i stalnu budnost.

— Posle savetovanja OK KPJ Kozare septembra 1942. godine, nastala je prekretnica u radu i organizaciji obaveštajne službe NOP-a. Izvršena je institucionalizacija specijalizovane obaveštajne organizacije NOP-a, posebno u jedinicama i na teritoriji, izdvajanjem kadrova za taj posao. Ostvarena je veoma sadržajna koordinacija u razmeni obaveštenja sa Slavonijom i Banijom, kao i drugim okolnim regionima oko Kozare.

O toku priprema nemačko-ustaške ofanzive na Kozaru, raspolagalo se sa veoma malo informacija o tome, iako su postojale veze sa uporištima oko Kozare, što je imalo teških posledica i donelo još veće gubitke. Jedan od razloga tome je i ne postojanje stručne obaveštajne službe NOR-a, koja bi se isključivo profesionalno bavila prikupljanjem podataka, kao što je učinjeno posle ofanzive. Osim toga, vladalo je u velikoj meri samozadovoljstvo i opuštenost na prostranoj oslobođenoj teritoriji.

— Nemačkim i ustaškim specijalnim jedinicama — trupovima, ustaškim »crnim desetnicama« koje su školovane u Trapistima za specijalna dejstva na oslobođenoj teritoriji, nikada nije pošlo za rukom da potpuno iznenade ustanove NOP-a, organe Partije i partizanske jedinice na Kozari, zahvaljujući budnosti naroda. Iako su obaveštajne službe uspevale ponekad izvršiti obaveštajni prodor čak i u neke štabove jedinica, takve pojave brzo su otkrivene i neprijatelji uništavani pre nego su naneli neke veće štete i gubitke NOVJ.

— Politika bratstva i jedinstva između Srba, Muslimana i Hrvata na Kozari, služila je za primer drugim ustaničkim krajevima sa višenacionalnom strukturom i ta tekovina revolucije bila je najbolja brana i u funkciji bezbednosti i samozaštite teritorije.

— I na kraju, može se izvući i ova opšta konstatacija: da je zahvaljujući odanosti, hrabrosti, samoinicijativi i visokoj političkoj svesti komunističkih, skojevac, NOO i naroda Kozare, uprkos teškoćama i pojedinim ponaša-

njima i promašajima, bio razvijen takav sistem bezbednosti slobodne teritorije, upotpunjen brojnim i raznovrsnim merama, kroz koji razni neprijatelji, tokom oslobodilačkog rata i revolucije, su teško mogli prodreti, a ako su i prodirali, nisu dugo ostajali neotkriveni, što je svakako zasluga Partije i naroda Kozare.